

ВОЗНЯК Володимир – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Львівська область, Україна, індекс 82100 (volim_s@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6877-3785>

ХАЗІН Володимир – викладач, Відокремлений структурний підрозділ «Гуманітарно-педагогічний фаховий коледж Мукачівського державного університету», 59, вул. Яна Коменського, м. Мукачево, Закарпатська область, Україна, індекс 89611 (hazinvladimir@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6252-3294>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.3>

Бібліографічний опис статі: Возняк, В., Хазін, В. (2021). Розуміння природи поняття в діалектиці: філософсько-освітній вимір. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 43, 19–25, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.3>

РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ ПОНЯТТЯ В ДІАЛЕКТИЦІ: ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ ВИМІР

Анотація. *Мета статті* – розкрити методологічну роль розуміння природи поняття в класичній діалектиці для сучасної педагогічної теорії та практики. **Методологічні** засади. Засобами досягнення поставленої мети є сама діалектика в її класичному варіанті, виражена через необхідні категоріальні зв'язки. Тим самим вона розуміється як логіка й теорія пізнання, доведені до етики, естетики і тим самим до мислячої педагогіки. **Наукова новизна.** У статті обґрунтовується думка, що розуміння природи поняття в класичній діалектиці має серйозне філософсько-освітнє значення, оскільки може постати рефлексивною методологією дійсної педагогічної теорії та практики. Діалектико-логічне розкриття природи поняття як такого протистоїть звичайному тлумаченню поняття у формальній логіці, на яку суцільно орієнтована педагогіка. Поняття в діалектиці (насамперед у Гегеля) розкривається як єдність усезагального, особливого й одиничного. При цьому вельми значимим для педагогіки є розрізнення конкретно-всезагального й абстрактно-загального, відповідно, принципово різних способів узагальнення: емпіричного та власне рефлексивно-теоретичного. Оволодіння поняттями в їх істинному розумінні причетне до набуття свободи й вирішує проблему поєднання набутих в освіті знань і реального життя. **Висновки.** Якщо педагогіка насправді стурбована процесами побудови власне людського в людському індивідові, вона жодним чином не омине діалектичного способу розуміння природи поняття. Проте для цього має бути розвинена певна філософська культура педагогів, без якої оволодіти змістом істинної понятійної форми просто неможливо. Якщо ж педагогіка й надалі буде користуватися лише формально-логічним знанням у способі побудови методики навчання, то вона, урешті-решт, виявиться нездатною вийти з нинішньої системної кризи.

Ключові слова: поняття, діалектика, методологія, педагогіка, освіта, всезагальне, абстрактне, конкретне.

VOZNIAK Volodimir – Doctor of Philosophy Sciences, Professor, Head of the Philosophy Department named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko str., Drohobych, Lviv region, Ukraine, postal code 82100 (volim_s@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6877-3785>

KHAZIN Volodimir – Teacher, Separate Structural Subdivision “Humanitarian and Pedagogical Professional College of Mukachevo State University”, 59, Ya. Komenski str., Mukachevo, Zakarpattia region, Ukraine, postal code 89611 (hazinvladimir@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6252-3294>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.3>

To cite this article: Vozniak, V., Khazin, V. (2021). Rozuminnia pryrody poniattia u dialektytsi: filofsoskoosvitnii vymir [Understanding the nature of the concept in dialectics: a philosophical and educational dimension]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia “Filosofiiia” – Human Studies. Series of “Philosophy”*: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 43, 19–25, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.3>

UNDERSTANDING THE NATURE OF THE CONCEPT IN DIALECTICS: PHILOSOPHICAL AND EDUCATIONAL DIMENSION

Summary. The article reveals the methodological role of understanding the nature of the concept in classical dialectics for modern pedagogical theory and practice. **Methodological.** The means of achieving this goal is the dialectic itself in its classical version, expressed through the necessary categorical connections. Thus it is understood as the logic and theory of cognition, brought to ethics, aesthetics, and thus to thinking pedagogy. **Scientific novelty.** The article substantiates the idea that understanding the nature of the concept in classical dialectics has a serious philosophical and educational significance, as it can be a reflective methodology of real pedagogical theory and practice. Dialectical-logical disclosure of the nature of the concept as such is opposed to the usual interpretation of the concept in the formal logic, which is entirely focused on pedagogy. The concept in dialectics (primarily in Hegel) is revealed as the unity of the universal, special and singular. At the same time, it is very important for pedagogy to distinguish between the concrete-universal and the abstract-general, respectively, of fundamentally different ways of generalization: empirical and actually reflexive-theoretical. Mastering the concepts in their true sense is involved in the acquisition of freedom and solves the problem of combining knowledge acquired in education and real life. **Conclusions.** If pedagogy is really concerned with the processes of constructing the actual human in the human individual, it will in no way bypass the dialectical way of understanding the nature of the concept. However, for this purpose, a certain philosophical culture of teachers must be developed, without which it is simply impossible to master the content of the true conceptual form. If pedagogy will continue to use only formal and logical knowledge in the way of constructing teaching methods, it will eventually be unable to get out of the current systemic crisis.

Key words: concept, dialectic, methodology, pedagogy, education, general, abstract, concrete.

Постановка проблеми. Системна криза у сфері сучасної української освіти гранично загострює питання про методологічні підстави педагогіки як науки, оскільки, у свою чергу, можна стверджувати про повну методологічну безпорадність праць, які претендують на «теоретичну педагогіку». Причина, на наше переконання, полягає в тому, що педагогічна наука нехтує діалектикою як логікою і теорією пізнання, а тому не володіє справжніми поняттями як способом мислення.

Метою статті є розкриття сутності розуміння природи поняття в класичній діалектиці та його методологічного значення для педагогічної теорії та практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стосовно ж діалектики як методології у вітчизняних публікаціях, окрім ґрунтового підручника В.П. Лисого (2014), можна зустріти лише деякі згадування про неї як один із можливих методів дослідження (Петрушенко, 2005, с. 28–53; Ліпін, 2018, с. 7–22). Один із авторів статті досліджував значення класичної діалектики для педагогіки (Возняк, 2021), зміст категорії «розвиток» у діалектиці (Возняк, 2017), діалектику як логіку морального стосунку (Возняк, 2018), принцип усезагального зв'язку в діалектиці крізь призму концепту «всеєдність» (Возняк, 2020), діалектику якісних і кількісних змін стосовно освітніх інновацій (Возняк, Войтків, 2020), увесь час стверджуючи при цьому необхідність застосування саме діалектики в контексті філософсько-освітнього дискурсу. Варто згадати цікаву книгу київського філософа-діалектика В.А. Босенка «Воспитатель» (2004). В англійській філософській

літературі можна вказати лише на публікації Девіда Бекхарста (1991), Славої Жижека (2018) і Вессі Ойтінена (2011), де звертається увага на істотні особливості діалектики як такої. Про роль і значення діалектики для педагогіки йдеться в працях російських науковців: Е.В. Ільєнкова, Г.С. Батищева, В.В. Давидова, Г.В. Лобастова, Ф.Т. Михайлова, А.М. Шиміної, казахстанської дослідниці Н.В. Гусевої. Істотні питання природи поняття в діалектичній логіці розкриваються в дослідженнях Г.В. Лобастова (Лобастов, 2012, 2014). Проте філософсько-освітній вимір діалектичного розуміння природи поняття недостатньо висвітлений у вітчизняній літературі.

Основний матеріал. Справжнє поняття про поняття міститься тільки в «Науці логіки» Гегеля. Почати можна з міркувань над гегелівською концепцією поняття видатного російського мислителя І.О. Ільїна (Ільїн, 1994), який відзначає, що розсудкове мислення підходить до «поняття» ніби ззовні, з боку, як до деякого емпірично даного і змісту, що підлягає обробці, і саме при цьому залишається функцією суб'єктивної людської душі, діалектичне мислення не характеризується цими рисами. Розумне («спекулятивне») мислення працює інакше, оскільки свідомість передає себе предмету, віддається йому, перебуває в ньому. Воно заглиблюється в нього настільки, що предмет стає для нього як свій; мало того, воно забуває про себе й утрачає себе в цьому несвідомому вдумуванні, вмислюванні в сутність поняття. Душа повинна мовби затамувати подих і надати предмету «панувати в собі, керувати собою, рухати себе за його власними внутрішніми законами, аж ніяк не втручаючись,

не вносячи нічого доволіно від себе й не порушуючи самостійність предмета» (Ильин, 1994, с. 55). І далі з приводу принципової відмінності гегелівського «поняття» від звичайних понять формальної логіки:

«Поняття» Гегеля є своєрідна реальна ідеальність, або ідеальне суще; загальне в одиничному, або одинична загальність; тотожність у процесі, або процес тотожного; абстракція, що конкретизується, або конкретність в елементі абстрактного. Усі ці на вигляд парадоксальні або мовби такі, що грають словами, визначення повинні бути прийняті з глибокою серйозністю, як того й вимагав сам Гегель: у них немає ані вимислу, ані злорякості туманності, але цілісна та глибокодумна, хоча нині вже не прийнятна теорія поняття» (Ильин, 1994, с. 65).

З усім тут можна погодитися, крім останньої ремарки, що гегелівська теорія поняття «нині вже не прийнятна». *Ким і чому* не прийнятна в 1917 році, коли вийшла робота І.О. Ільїна «Філософія Гегеля як вчення про конкретність Бога і людини»? «Утім і сьогодні, більше ніж через сто років, у філософському співтоваристві гегелівське розуміння поняття поділяє абсолютна меншість дослідників – саме ті, хто свідомо «працює» в режимі діалектичної логіки.

Педагогічне мислення й досі знаходиться в цупких обіймах формальної логіки, логіки розсудку й навіть не відає про наявність вищої логіки – діалектики. Тому воно нездатне впоратися зі справжнім поняттям і вдовольняється вельми поверховими уявленнями про «поняття» як форму мислення. Гегель (1974) стверджує, що те, що у формальній логіці зазвичай називають поняттям, насправді є лише загальним уявленням:

У розсудковій логіці поняття розглядається зазвичай лише як проста форма мислення й, кажучи більш точно, як загальне уявлення; до цього підлеглому (untergeordnet) розумінню поняття відноситься так часто повторюване з боку відчуття й серця твердження, ніби поняття як таке є щось мертво, пусте й абстрактне. Насправді все йде якраз навпаки: поняття є принцип всякого життя і є, отже, разом із тим цілком конкретне» (Гегель, 1974, с. 341).

Заміщення понятійного загальними уявленнями особливо наочно проступає в різноманітних посібниках із «теоретичної» педагогіки, яка про природу власне поняття не має жодного поняття. Тим самим у подібних текстах відсутнє розуміння сутності тих реалій, у яких обов'язково й зі знанням справи повинен орієнтуватися педагог. Сповідуючи відому «трійцю» – знання, уміння й навички – як предмет педагогічної діяльності, в одному з посібників зазначили, що знання є просто інформація про щось. Поняття розвитку

розшифровується як якесь «удосконалення фізичних і духовних якостей людини» (визначати невідоме через невідоме забороняє навіть формальна логіка). Поширення останнім часом отримав «компетентнісний підхід», при цьому мало хто має більш-менш адекватне уявлення про те, що таке «компетентії», не кажучи вже про доведення такого уявлення до власне поняття. Уважається, що компетентнісний підхід приходить на зміну попередньому, «знанцевому». Звичайно ж, якщо знання тлумачити гранично абстрактно як просто інформацію, то його неминуче варто чимось доповнити, краще закордонним. Що ж помилявся платонівський Сократ, коли стверджував, що душа «дихає знанням», а гра в усілякі «інновації», «освітні технології» – не більше ніж гра термінами. Уживаєш по можливості частіше такі слівця-терміни, і можеш виглядати передовою людиною, що крокує в «ногу з часом» і здатна відповідати на «виклики часу». Ось, до речі, яскравий приклад термінологічного заміщення понятійного.

У розсудковій логіці процес утворення понять трактується як просте узагальнення, тобто як пошук повторюваних ознак у певного класу предметів. Саме так «поняття» як форма мислення визначається у формальній логіці: слово або словосполучення, що виражає сукупність істотних ознак речі або явища.

Ох уже це слівце «ознака»! Важко із цього приводу утриматися, щоб не процитувати Гегеля:

Звичайний поділ понять на ясні, чіткі й адекватні належить не вченню про поняття, а психології, так як під ясними й виразними поняттями мають на увазі уявлення, причому під ясним уявленням розуміється абстрактне, просте уявлення, а під виразним – таке уявлення, у якому виділено ще яку-небудь ознаку, тобто якусь визначеність, що служить вказівкою для суб'єктивного пізнання. Немає більш красномовної ознаки зовнішнього характеру й занепаду логіки, ніж ця улюблена категорія ознаки (Гегель, 1974, с. 349).

Поняття в класичній діалектиці розуміється як єдність усезагального, особливого й одиничного. При цьому сама всезагальність розкривається суто діалектично, конкретно – як спосіб взаємозв'язку явищ у складі певної цілісності. Сучасна як практична, так і теоретична педагогіка не відає про принципову різницю між абстрактно-загальним і конкретно-всезагальним. Саме тут криється тайна справжнього поняття. Щоб зрозуміти одиничне, окреме, варто виявити його сутність, тобто поставити його у відношення до конкретно-всезагального, розкрити його необхідне місце у зв'язках визначеної цілісності. Тільки так ми зрозуміємо особливість цього одиничного, окремого і сформуємо його істинне

поняття. Поняття в бутті розкриває сутність як її вільний вияв.

З точки зору формальної логіки судження складається з понять. У діалектичній логіці все інакше. Поняття – це така система суджень та умовиводів, що здатна розкрити *сутність* речі або явища в її, сутності, необхідних *проявах* у дійсності.

Разом із німецьким мислителем варто принципово розрізнити абстрактно-загальне й конкретно-всезагальне. Гегель (1974) попереджав, що надзвичайно важливо як для пізнання, так і для практичного поведінки, щоб ми не змішували голе загальне з істинно загальним, з універсальним, конкретним. Усі закиди, які зазвичай висувуються «з точки зору почуття проти мислення й особливо філософського мислення, а також часто повторювані твердження про небезпеку, що загрожує нібито з боку мислення, що занадто далеко заходить, засновані на цьому змішанні» (Гегель, 1974, с. 346).

У сучасній педагогіці існує думка, що учні надмірно перевантажені інтелектуальним матеріалом, і цей раціоналістичний крен якось треба долати, щоб школа була «ближчою до життя». Не варто «напихати» юні голови всякими «поняттями», бо це «не знадобиться в житті», адже «поняття» – це одне, а «конкретна» реальність – зовсім інше. У зв'язку з цим знову варто звернутися до Гегеля (1972), який розуміє справжню природу абстрактного і конкретного:

«Це тільки поняття» – так зазвичай говорять, протиставляючи поняттю як щось більш значуще не тільки ідею, а й чуттєве, просторове й тимчасово відчутне існування. У цьому випадку абстрактне вважається менш значним, ніж конкретне, тому що з нього, мовляв, опущено так багато зазначеного роду матеріалу. Абстрагування отримує, згідно із цією гадкою, той сенс, що лише *для нашого суб'єктивного вживання* з конкретного вилучається та чи інша *ознака* так, щоб із вилученням багатьох інших якостей і властивостей предмета він не втрачав нічого зі своєї *цінності* і своєї *гідності*, а вони, як і раніше, залишаються як *реальне*, лише таке, що перебуває на іншій стороні, яке зберігає, як і раніше, повне своє значення, так що лише *нездатність* розсудку призводить, відповідно до цього погляду, до того, що він не може засвоїти все це багатство й повинен задовольнятися мізерною абстракцією (Гегель: 1972, с. 21).

Традиційна педагогіка являє собою суцільне заміщення розуму розсудком. Торжество розсудку покріпачує уми як учня, так і вчителя. Іншими словами, на рівні розсудку панує *речовно-об'єктна* логіка. Про це чудово сказано в Гегеля:

Коли, як це зазвичай прийнято, говорять про *розсудок*, яким я *володію*, під цим розуміють деяку *здатність* або *властивість*, що знаходиться

в такому ставленні до Я, у якому властивість речі знаходиться до самої речі – до невизначеного субстрату, яка не є справжньою підставою своєї властивості й не визначає її. Згідно із цим уявленням, я *володію* поняттями й поняттям точно так само, як я володію сюртуком, кольором та іншими зовнішніми властивостями (Гегель, 1972, с. 17).

Відповідно ж до гегелівського розуміння природи поняття, не «я володію поняттями», а я *входжу в поняття*, беру на себе *труд* і *напруження* поняття (розуміння), я сама стаю поняттям як справжнім *суб'єктом*. Оволодіти справжнім поняттям означає «бути в своєму *бутті* своїм *поняттям*» (Гегель, 2000, с. 25). У філософсько-освітньому ракурсі оволодіння учнями та студентами *справжніми поняттями* вирішує досить гостру для традиційної педагогіки проблему зв'язку набутих під час навчання знань із реальністю, життям, оскільки зміст істинних понять, вилучений із аналітики *способу формування* певної речі та явища, дає змогу вільно рухатися в самій реальності саме за її внутрішніми, сутнісними вимірами, бачити конкретну дійсність такою, якою вона є в-собі-і-для себе. І тоді не треба проставляти знання та вміння: знати – це вміння думкою відтворити спосіб формування певної речі, відтворити спосіб її буття в складі визначеної цілісності. Проблема переходу від «знань» до «вмін» виникає тоді, коли знання одержуються у формі готових *загальних уявлень*, які формально-логічна традиція йменує «поняттями». Таку підміну традиційна педагогіка принципово не помічає, тому й обтяжує себе псевдопроблемами. Чого тільки вартує вимога до укладання університетських навчальних програм: окремо виділяти те, що студенти повинні «знати», і те, що вони повинні «вміти»! Без Гегеля освіта безпорадна.

Діалектичне мислення (розум) не *оперує* *поняттями*, воно взагалі не «оперує» й не «препарує», у нього інший спосіб мислення: *рух у понятті*: не говорити про поняття, а *самому ставати «поняттям»*, *жити його життям*. Але в такому випадку істинним буде й таке: поняття стає мною, *залучаючи мене всього* у свій хитромудрий рух, захоплюючи собою. І це, мабуть, неправда, що Гегель усе звів до понять, редукував у багатство людської сутності до суто теоретико-пізнавального руху. Що б не говорили про «панлогізм» Гегеля, він далеко *не зводить* усе до поняття. Гегель робить інше: усе прагне *ввести в поняття*, намагаючись зрозуміти, осягнути незрозуміле, непередметне для розсудку та його категорій.

Сучасна школа досить успішно продовжує практику покріпачення розуму, адже традиційна дидактика, від якої ніхто й не думав відмовлятися, орієнтована на формування в учнів розсудково-емпіричних «понять», широко використовуючи

способи формально-емпіричного узагальнення. Видатний російський психолог ХХ століття В.В. Давидов ще на початку 70-х років обґрунтував ідею про необхідність і, головне, можливість формування основ власне *теоретичних* понять у молодших школярів. Однак для цього *вся дидактика* повинна бути радикально перебудована на ґрунті діалектичної логіки. Оволодіння *теоретичними поняттями* в процесі навчання неодмінно вимагає обмеження способів формально-емпіричного узагальнення й розгляду *умов формування* того чи іншого предмета в процесі вирішення навчально-пізнавальних завдань, розв'язання суперечностей. Знання не має подаватися учням у препарованому *готовому* вигляді. Ідеї В.В. Давидова успішно апробовані та реалізовані в низці шкіл Російської Федерації та за кордоном. Чи освоїла сучасна українська дидактика цей досвід? Чи вивчається він у педагогічних університетах? Питання риторичне.

У діалектиці поняття означає *розуміння суті справи*. Замістити цю суть, виражену в понятті, такими «симулякрами», як терміни або загальні уявлення, – значить прирікати учнів (і самих себе) на істотну *нерозвиненість розуму*. Питання про оволодіння учнями поняттями в їх справжності аж ніяк не другорядне. Г.В. Лобастов (2014) вважає, що поняття, здатність до розуміння, є всезагальною умовою праці, оскільки визначеність усіх дій людини впливає з поняття. Тому потрібно зрозуміти саме поняття. Категоріальний склад мислячої здатності Кант уважав умовою досвіду. Гегель цю умову у вигляді власне поняття зводить у ранг суб'єкта. Цю «умову» школа й повинна формувати. «Це означає, що, формуючи поняття, як здатність розуміння, школа формує дійсного суб'єкта, здатного до самовизначення в діяльності, до визначення всіх її складових моментів» (Лобастов, 2014, с. 33). І далі цей дослідник зазначає:

Школі повинна бути зрозуміла природа й об'єктивні умови узагальнення понять. Процес їх науково-педагогічного формування стикається з дуже складними проблемами об'єктивного й суб'єктивного порядку. Тому істотним питанням теоретичної педагогіки є проблема формування здатності поняття як універсальної форми всередині наявних *соціальних умов поділу праці*, адже ця здатність є істотним моментом *вільно-особистісного розвитку*. Як здійснюється цей процес, яким чином тут знімається *необхідність* – ось

найголовніші питання теоретичної педагогіки (Лобастов, 2014, с. 33–34).

Жодним чином педагогіка не повинна, не має права абстрагуватися від «наявних соціальних умов поділу праці», від факту наростання відчуження в усіх сферах життя. Як же протистояти цьому? По-перше, перестати відтворювати, посилювати ситуацію розлюднення. По-друге, рішуче і ґрунтовно змінити погляд на поняття як таке, не заміщати його термінами й загальними уявленнями. А всередині справді понятійного знайдеться й необхідне місце термінології, адже, за Мих. Ліфшицем, терміни являють собою зарубки в твердому ґрунті науки, щоб поставити ногу та піднятися вище. Навчити людину підніматися вище – ось завдання педагогіки. Без праці оволодіння справжніми поняттями з таким завданням не впоратися. Г.В. Лобастов (2016) підкреслює «велике розходження між умом формальним та умом діалектичним, здатним у змісті реальної життєдіяльності людини покладати вільні форми буття» (Лобастов, 2016, с. 540). Іншими словами, саме діалектичний розум як культура власне понятійного мислення звільняє ум, звільняє людину, адже поняття «є для себе міць необхідності й дійсна свобода» (Гегель, 1974, с. 229).

Найперша умова звільнення людини – *розкріпачення розуму, розвиток власне ума*. Без цього будь-які спроби *звільнення людини* ризикують зірватися в дуже ризиковане, нерозумне, однозначно дурне піке. І все інші, крім *набуття розуму*, виходи з усебічного покріпачення людини, як засвідчує трагічний історичний досвід ХХ століття, виявляються безуспішними.

Висновки. У межах статті неможливо розкрити всі тонкощі діалектичного вчення про поняття. Проте можна вказати напрям, де шукати: справжнє *поняття про поняття* міститься тільки у філософії Гегеля. Подібний рівень розуміння вимагає *ґрунтовної філософської культури*, яка, на жаль, недоступна сучасним педагогам. Так що як говорити про педагогіку, як практичну, так і теоретичну, якщо в сучасному філософському співтоваристві гегелівське вчення про поняття поділяють лише поодинокі дослідники. Ми впевнені, що орієнтація педагогіки на формальну логіку в способах побудови методики навчання є згубною для неї, оскільки освячує типово освітянські забобони й жодним чином не допомагає знаходити виходи із сучасного кризового, точніше, катастрофічного становища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Босенко В.А. Воспитать воспитателя. Заметки по философским проблемам педагогики и педагогическим проблемам философии. Киев : Всеукраинский союз рабочих, 2004. 352 с.
2. Возняк В.С. Діалектика: принцип всезагального зв'язку. *Людинознавчі студії. Серія «Філософія»* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич, 2020. Вип. 40. С. 20–33. URL: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.40.200798>.

3. Возняк В.С. Особенности диалектического понимания категории «развитие». *Людинознавчі студії. Серія «Філософія»* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. О. Ткаченко (головний редактор) та ін. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2017. Вип. 34. С. 32–43.
4. Возняк В.С. Значення класичної діалектики для педагогіки. *Людинознавчі студії. Серія «Філософія»* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. Н. Скотна (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 42. С. 87–103. URL: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.42.6>.
5. Возняк В.С. Диалектика как логика нравственного отношения. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Філософія»* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2018. Вип. 39. С. 35–45. URL: <https://doi.org/10.24919/2522-4727.39.139565>.
6. Возняк В.С., Войтків Л.В. Інновації в освіті: діалектика якісних змін. *Людинознавчі студії. Серія «Філософія»* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. Ю. Шабанова (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 41. С. 39–54. URL: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.3>.
7. Гегель Г.В.Ф. Наука логики : в 3 т. Москва : Мысль, 1972. Т. 3. 371 с.
8. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. Москва : Мысль, 1974. Т. 1. 452 с.
9. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. Москва : Наука, 2000. 495 с.
10. Ильин И.А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека. Санкт-Петербург : Наука, 1994. 542 с.
11. Ліпін М.В. Освіта в модифікаціях сучасного світу. Київ : Київський нац. торг.-економ. ун-т, 2018. 340 с.
12. Лисий В. Діалектика : навчальний посібник. Львів : НЛУ імені Івана Франка, 2014. 480 с.
13. Лобастов Г.В. Диалектика разумной формы и феноменология безумия. Москва : Русская панорама, 2012. 560 с.
14. Лобастов Г.В. Философские, психологические и педагогические проблемы формирования личности : монография. Усть-Каменогорск, 2014. 247 с.
15. Лобастов Г.В. Диалектика как проблема. *Мир Большого Алтая* : международный научный журнал. 2016. № 2 (3.2). С. 532–541.
16. Петрушенко В.Л. Філософія знання: онтологія, епістемологія, аксіологія. Львів : Асхіл, 2005. 296 с.
17. Bekharst, D. Consciousness and revolution in soviet philosophy From the Bolsheviks to Evald Ilyenkov. New-York : Cambridge university press, 1991.
18. Zsizsek, Slavoj (2018). Evald Ilyenkov's cosmology: the point of madness of dialectical materialism. URL: <https://thephilosophicalsalon.com/evald-ilyenkovs-cosmology-the-point-of-madness-of-dialectical-materialism/>.
19. Oittinen, Vesa Evald Ilyenkov, the Soviet Spinozist. *Dialectics of the Ideal. Evald Ilyenkov and Creative Soviet Marxism. Ed. Alex Levant and Vesa Oittinen*. 2011. URL: https://doi.org/10.1163/9789004246928_006.

REFERENCES

1. Bosenko, V.A. (2004). Vospitat` vospitatel'ya. Zametki po filosofskim problemam pedagogiki i pedagogicheskim problemam filosofii [Educate a teacher. Notes on the philosophical problems of pedagogy and the pedagogical problems of philosophy]. Kiev: Vseukrainskij soyuz rabochikh [in Russian].
2. Vozyiak, V.S. (2020). Dialektika: princip vsezagal'nogo zv'yazku [Dialectics: the principle of universal connection]. In *Lyudinoznavchi` studii`yi: zbirnik naukovikh prac` Drogobicz`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Ivana Franka. Seriya «Filosofiya», vip. 40 (20–33)*. In *Anthropological studies: a collection of scientific works of Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko. Series «Philosophy», vol. 40* DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.40.200798> [in Ukrainian].
3. Vozyiak, V.S. (2017). Osobennosti dialekticheskogo ponimaniya kategorii «razvitiye» [Features of the dialectical understanding of the category «development»]. In *Lyudinoznavchi` studii`yi: zbirnik naukovikh prac` Drogobicz`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Ivana Franka. Seriya «Filosofiya» / red kol. O. Tkachenko (golovnij redaktor) ta i`n. Vipusk 34 (32–43)*. In *Anthropological studies: a collection of scientific works of Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko. Series «Philosophy», vol. 43*. Drogobich: Red.-vid. viddil DDPU imeni Ivana Franka [in Russian].
4. Vozyiak, V.S. (2021). Znachennya klasychnoyi dialektyky dlya pedahohiky [The value of classical dialectics for pedagogy]. In *Lyudinoznavchi` studii`yi: zbirnik naukovikh prac` Drogobicz`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Ivana Franka. Seriya «Filosofiya», vip. 42 (87–103)*. In *Anthropological studies: a collection of scientific works of Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko. Series «Philosophy», vol. 42* DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.42.6> [in Ukrainian].
5. Vozyiak, V.S. (2018). Dialektika kak logika nravstvennogo otnosheniya [Dialectics as the logic of moral attitude]. In *Problemi gumanitarnikh nauk : zbirnik naukovikh prac` Drogobicz`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Ivana Franka. Seriya «Filosofiya». № 39*. In *Problems of the Humanities: Collection of Science Practitioners of the Drohobych State Pedagogical University named after Ivan Franko. Seria «Philosophy». № 39*. Drogobich : Vidavnichij viddil DDPU imeni Ivana Franka, 35–45. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4727.39.139565> [in Russian].
6. Vozyiak, V.S., Vojtkiv, L.V. (2020). Innovaciyi v osviti: dialektika yakisnikh zmin [Innovations in education: the dialectic of qualitative change]. In *Lyudinoznavchi` studii`yi: zbirnik naukovikh prac` Drogobicz`kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Ivana Franka. Seriya «Filosofiya». Vipusk 41 / red. kol. Yu. Shabanova (golovnij redaktor) ta in*. In *Anthropological studies: a collection of scientific works of Drohobych State Pedagogical University named after*

- Ivan Franko. Series «Philosophy», vol. 41 / ed. count Yu. Shabanova (chief editor) and other. Drohobich : Vidavnichij dim «Gelvetika», 39–54. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.3> [in Ukrainian].
7. Gegel', G.V.F. (1972). *Nauka logiki [Science of Logic]*. T. 3. Moscow : Mysl' [in Russian].
  8. Gegel', G.V.F. (1974). *Entsiklopediya filosofskih nauk [Encyclopedia of Philosophical Sciences]*. T. 1. Nauka logiki. Moscow: Mysl' [in Russian].
  9. Gegel', G.V.F. (2000) / *Fenomenologiya dukkha [The phenomenology of the spirit]*. Moscow: Nauka [in Russian].
  10. Il'in, I.A. (1994). *Filosofiya Gegelya kak ucheniye o konkretnosti Boga i cheloveka [Hegel's philosophy as a doctrine of the concreteness of God and man.]*. Saint Petersburg: Nauka [in Russian].
  11. Lipin, M.V. (2018). *Osvita v modifikacijah suchasnogo svitu [Education in modifications of the modern world]*. Kiyiv: Kiyivskij nac. torg.-ekon. ekonom. un-t [in Ukrainian].
  12. Lisij, Vasil'. (2014). *Dialektika : navch. posibnik [Dialectics: a textbook]*. L`viv: NLU imeni Ivana Franka [in Ukrainian]
  13. Lobastov, G.V. (2012). *Dialektika razumnoj formy i fenomenologiya bezumiya [Dialectics of a reasonable form and the phenomenology of insanity]*. Moscow: Russkaya panorama [in Russian].
  14. Lobastov, G.V. (2014). *Filosofskiye, psikhologicheskiye i pedagogicheskiye problemy formirovaniya lichnosti: Monografiya [Philosophical, psychological and pedagogical problems of personality formation: Monograph]*. Ust'-Kamenogorsk [in Russian].
  15. Lobastov, G.V. (2016). Dialektika kak problema [Dialectics as a problem]. In *Mir Bol'shogo Altaya. Mezhdunarodnyy nauchnyy zhurnal. № 2 (3.2)*. In *World of Greater Altai. International scientific journal. № 2 (3.2)*. 532–541 [in Russian].
  16. Petrushenko, V.L. (2005). *Filosofiya znannya: ontologiya, epistemologiya, aksiologiya [Philosophy of knowledge: ontology, epistemology, axiology]*. Lviv, Ashil [in Ukrainian].
  17. Bekharst, D. (1991). *Consciousness and revolution in soviet philosophy From the Bolsheviks to Evald Ilyenkov*. New-York, Cambridge university press.
  18. Zsizsek, Slavoj (2018). *Evald Ilyenkov's cosmology: the point of madness of dialectical materialism*. Retrieved from <https://thephilosophicalsalon.com/evald-ilyenkovs-cosmology-the-point-of-madness-of-dialectical-materialism/>.
  19. Oittinen, Vesa (2011). Evald Ilyenkov, the Soviet Spinozist. *Dialectics of the Ideal. Evald Ilyenkov and Creative Soviet Marxism*. Ed. Alex Levant and Vesa Oittinen. Retrieved from https://doi.org/10.1163/9789004246928_006.